

ARCHEOLOGIA TECHNICA

30 / 2019 / ODBORNÉ RECENZOVANÉ PERIODIKUM

ZKOUMÁNÍ VÝROBNÍCH OBJEKTŮ A TECHNOLOGIÍ ARCHEOLOGICKÝMI METODAMI
EXAMINATION OF PRODUCTION FACILITIES AND EQUIPMENT BY THE ARCHAEOLOGICAL METHODS

SESTAVIL / EDITED BY

Mgr. Ondřej Merta

REDAKČNÍ RADA / EDITORIAL BOARD

Mgr. Marián Čurný

Mgr. Petr Holub

Ing. Jiří Hošek, Ph.D.

doc. Mgr. Petr Hrubý, Ph.D.

Bc. Matěj Kmošek

Mgr. Ondřej Merta

Mgr. Pavla Stöhrová (tajemnice RR)

ODBORNÉ RECENZE / REVIEWED BY

Ing. Martin Barák

Mgr. et Mgr. Tereza Kuchaříková Blažková, PhD.

Mgr. Petr Holub

Ing. Jiří Hošek, Ph.D.

doc. Mgr. Petr Hrubý, Ph.D.

Mgr. Václav Kolařík

Mgr. Petr Kos

PhDr. Irena Loskotová, Ph.D.

Mgr. Ondřej Merta

PhDr. Petra Mertová, Ph.D.

PhDr. Věra Souchopová, CSc.

Mgr. Dominik Talla, Ph.D.

Mgr. Antonín Zúbek, Ph.D.

REDAKČNÍ PŘÍPRAVA A TISK / EDITORIAL COOPERATION, PRINT

Mgr. Pavla Stöhrová, Sandra Strapková, Igor Řezáč, Reprocentrum Blansko

Archeologia Technica is systematically peer-reviewed publication dealing with various topics related to „examination of the production facilities and technologies by the archaeological methods“, industrial archaeology and practical experiments. The ambition of the publisher is to present and solve problems related to the archaeological research of technical and technological equipment, documentation and preservation of industrial heritage as well as the results of practical experiments performed in reconstructions of old production facilities.

© TECHNICKÉ MUZEUM V BRNĚ, 2019

Technické muzeum v Brně / Purkyňova 105, 612 00 Brno

Tel.: 541 421 416 / www.tmbрно.cz

ISSN 1805-7241

ISBN 978-80-87896-77-8

Reprodukování snímků a materiálů uveřejněných v této publikaci je možné pouze se souhlasem vydavatele a jejich vlastníků, autorů a správců.

SPRINGEROVA BARVÍRNA V BRNĚ

Róbert Antal, Zbrank Hynek

Archaia Brno z.ú.

Příspěvek se věnuje nálezu barvírenských provozů na ulici Dornych v Brně, ke kterému došlo při provádění záchranného archeologického výzkumu přeložky horkovodu. Odkryty byly dva provozy barvírny se dvěma fázemi. Barvírna fungovala v průběhu 19. století. Příspěvek se dále zabývá výhledem do budoucna, protože převážná většina barvírny zůstala zachována in situ. Příspěvek předkládá k diskusi možnost záchrany a prezentace této industriální památky.

Klíčová slova: industriální archeologie – záchranný archeologický výzkum – barvírna – průmyslové dědictví

THE SPRINGER DYEING PLANT IN BRNO

The contribution deals with the find of dyeing workshops on the Dornych street in Brno, which took place on the occasion of the redirecting of the steam duct. Two dyeing workshops of the factory were uncovered, with two stages of evolution. The dyeing workshop operated in the course of the 19th century. This contribution also looks to the future, since most of the dyeing workshop was preserved in-situ. Our contribution discusses the options of salvage and presentation of this historical monument.

Key Words: industrial archaeology – archaeological rescue excavation – dyeing workshop – industrial heritage

Na jaře roku 2019 provedla společnost Archaia Brno z.ú. záchranný archeologický výzkum při rekonstrukci horkovodu na ulici Dornych v Brně (Zbrank – Antal 2019). Zde nás během provádění dohledu nad zemními pracemi pro novou trasu zaujala nezvyklá kumulace zdí ve výkopu. Lokalizace místa nálezů je v travnatém pásu mezi ulicemi Dornych (na jihu) a Zvonařka (na východě), ze severní strany přiléhá trasa bývalého Svrateckého náhonu. Celý prostor se nachází na jižním břehu náhonu, v místě za soutokem se Starou Ponávkou (obr. 1, 2, 3). Po začištění stěn a dna výkopu jsme zjistili, že se před námi odkryl pozůstatek brněnské Springerovy barvírny z 19. století, pojmenované podle patrně jejího posledního majitele.

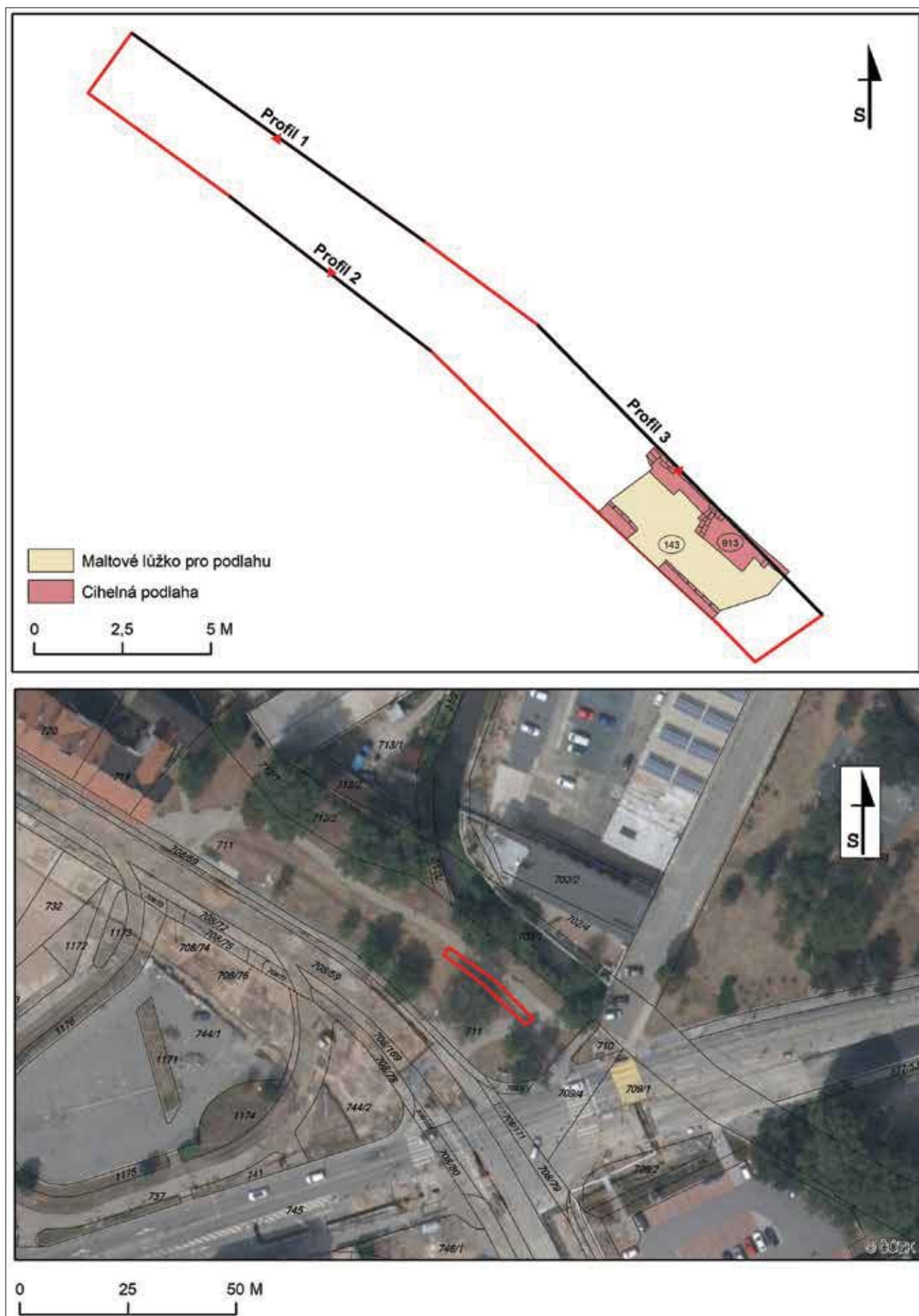
HISTORICKÝ EXKURZ O BARVÍRNĚ

Město Brno od druhé poloviny 18. století a v 19. století zažívá rozmach výstavby industriálních provozů souvisejících s textilnictvím. Vznikají vlastní textilní provozy a přidružené objekty jako barvírny, valchy a další (více Ryšková – Mertová 2014). Lokalita se nachází jihovýchodně od centra města Brna na území bývalé vsi Dornych, dnes ulice Dornych. Roku 1784 tvořilo ves

Dornych pouze 6 domů, seřazených převážně na západní straně náhonu. Patřil sem také mlýn před soutokem Svrateckého náhonu a Staré Ponávky. V 19. století se nejbližší okolí stalo jedním z center výstavby brněnských industriálních provozů (Kuča 2000, 339–341). Barvírnu na ulici Dornych (tehdy Dornych čp. 51) dle písemných pramenů využívala řada vlnářů, např. rodina Soxhletů v polovině 19. století, a po nich ji převzal Wilhelm Springer (Vyskočil 2014, 54–55). Vznik barvírny není zatím datován. První zobrazení budovy barvírny je na mapě stabilního katastru z roku 1825 (obr. 4). První zmínka se objevuje až v souvislosti s Rupertem Josefem Soxhletem (1841–1862), nemanželským synem významného podnikatele Johanna Huberta Soxhleta. Rupert Soxhlet provozoval umělecké barvířství a krasnobarvířství nejprve na ulici Dornych čp. 38 (původně čp. 51) na předměstí Trnitá a poté na Olomoucké ulici čp. 31 jako společník firmy. Povolení k provozování živnosti (barvení?) dostal 12.1.1853 od C.K. okresního hejtmantství v Brně a požádal 20.1.1853 Zemský soud v Brně o zápis své firmy do obchodního rejstříku. Po roce 1862 rodina patrně odešla z Brna a barvírna na Dornychu nejspíše přešla pod nového majitele Wilhelma Springera (Smutný 2012, 412–414).

Obr. 1: Lokalizace Springerovy barvírny v Brně

Obr. 2: Přehled odkryté situace Springerovy barvírny

Obr. 3: Pohled na výkop horkovodu od jihovýchodu (foto Archaia Brno z.ú.)

Dalším doloženým majitelem barvírny na ulici Dornych, dnes křižovatce ulic Dornych a Zvonařka (na plánu indikační skici z roku 1876 č. 38) byl Wilhelm/Valentin Vinzenz Wilhelm Springer (1818–1895), který působil od roku 1847–1852 jako vedoucí barvírny firmy M.L. Biedermann et. Comp. v Telči, poté v Brně na předměstí Cejl, Radlas a Křenová jako krasnobarvíř. Posléze 8. 9. 1852 uzavřel společenskou smlouvu s Karlem Brezou (Březou) k provozu barvírny na Radlase č.p. 12 a 13 (nyní Špitálka č. 4 a 3), kterou nechali zapsat 4. 12. 1852 do obchodního rejstříku v Brně. Springer se následně oženil s Marií Antonii (1828–1899) dcerou Wenzla Schwaba, majitele domu a krasnobarvíře na brněnském předměstí Křenová (*Smutný 2012, 417–418*). O jeho barvírně na ulici Křenová více v dalším příspěvku.

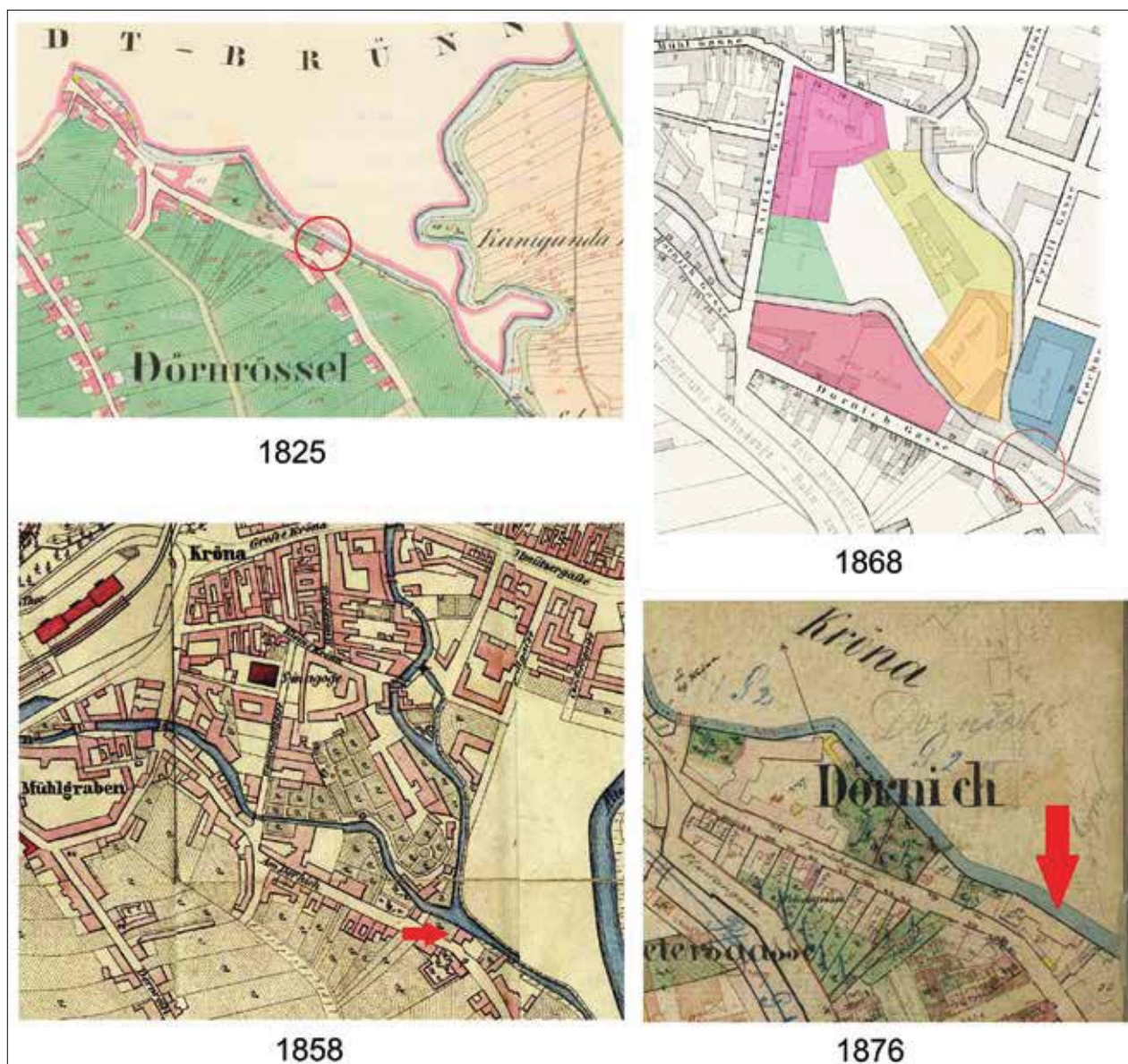
Springerův syn Gustav Wilhelm Wenzel Springer (1865–1921) převzal barvírnu na ulici Dornych a chtěl ji od 1. 1. 1892 vést na vlastní účet. Požádal proto jako krasnobarvíř Zemský soud v Brně o zápis firmy Wilhelm Springer do obchodního rejstříku. Předmětem podnikání bylo barvení ovčí vlny. Živnostenského oprávnění se vzdal 1906 a požádal o výmaz z obchodního rejstříku (*Smutný 2012, 417–418*). Zda barvírna dále fungovala či zanikla se zatím v písemných pramenech nepodařilo dohledat.

POPIS NÁLEZOVÉ SITUACE

Celá situace byla porušena mechanizací při provádění nové trasy horkovodu. Ve výkopu byly nalezené konstrukce a situace začistěny a zdokumentovány převážně na řezu, protože zde nebyla

možnost rozšířit výkop pro horkovod. Výkop dlouhý více než 25 m a široký 2 m byl proveden v zeleném pásu mezi ulicemi Dornych a trasou Ponávky (Svrateckého náhonu) (obr. 2 a 3). Nálezovou situaci zachycenou ve výkopu horkovodu lze rozdělit na dvě části. V západní části se nachází patrně první budova a ve východní části budova druhá, jak je zobrazeno na indikační skici z roku 1876 (obr. 4). Obě části byly patrně po zbourání barvírny na počátku 20. století zasypané, dochovalo se nám tedy jen podzemní technologické zařízení a patrně část přízemí, kde byly umístěny bloky pro usazení barvířských kotlů.

První (západní budova) byla na jižním profilu P2 (obr. 5), ohraničena na východě základovou zdí s.j. 904 a na západě přímo cihelným blokem pro kád' s.j. 907 a 908. Tato budova byla zřejmě určena pro pomalé (kypové?) barvení, nebo se může jednat i o jiný druh technologie vytápění. Vlastní technologie barvení je podrobněji popsána v článku o barvírně na ulici Křenová (Antal – Bučo – Zbránek 2019). Situace byla dokumentována na jižním profilu P2 a byly zde zachyceny dva cihelné bloky pro usazení barvířských kádí či kotlů (blok I a II), ke kterým vedly jednoduché přívodní cihelné kanálky (kanálek A a B) částečně zničené výkopem stavby. Přívodní kanálky zachycené hlavně na severním profilu P1 (obr. 6) patrně přiváděly teplý vzduch od topenišť pod dřevěné (?) kádě barvírny usazené v cihelných blocích konstrukce s.j. 907 (I a II). Bloky pro kádě byly vyzděny se šikmými stěnami a v nejvyšší dochované části byly cihly šikmo sesekány pro usazení kádě na barvení látek. Na dně bloků se nacházela propálená vrstva od působení horkého vzduchu. Blok II měl z východní strany ještě další kanálek (kanálek C), patrně pro další přívod teplého vzduchu. Jednalo se o jednoduchý cihelný zaklenutý přívodní kanálek s.j. 905 (obr. 5).

Obr. 4: Mapová vyobrazení dostupná na <https://archivnimapy.cz/uzk/pohledy/archiv.html>, a plán z roku 1868 areálu provozů v býv. Vlněně uložený v AMB- K38 1868

Struktura zdiva této budovy naznačuje, že nejprve bylo vystavěno základové zdivo s.j. 904 a 908, vyzdžené na šedou vápennou maltu, snad starší fáze barvírny, a teprve potom došlo k vyzdžení na hlínu s.j. 907 s bloky pro usazení kádí. Na severním profilu P1 (obr. 6) byla zachycena cihelná podlaha s.j. 900, která byla i mezi kanálky A a B. Na podlaze se nacházel pozůstatek cihelného schodiště s.j. 903 patrně určeného k obsluze topenišť těchto kanálků.

Ve východní části výkopu pro horkovod se na severním profilu P3 (obr. 7) podařilo zdokumentovat další budovu barvírny, která byla na západě straně ohraničena základovou zdí s.j. 909 a na východě vlastním tělesem zdiva barvírny s.j. 910, 911. Výkop pro horkovod procházel z větší části prostorem topenišť bloků pro barvířské kádě (kotle) a obslužnou chodbou s cihelnou podlahou s.j. 913. Nasvědčuje tomu i opálení a začernění cihelné podlahy na jihu v místě obsluhy topenišť (obr. 8). Na profilu byly rozpoznány dvě fáze barvírny-starší cihelné zdivo s.j. 911 ve spodní části

profilu s dochovanými kanálky D, E, F, G. Zde není přesně jasné, k čemu sloužily, patrně distribuovaly teplý vzduch do původních bloků pro kotle starší fáze barvírny. Kanálky byly zasypány sutí a struskou. Mladší fáze barvírny byla vystavěna pomocí cihelného zdiva s.j. 910. Starší kanálky byly přezděny a nové bloky pro usazení kádí (blok III až V) byly vyzdženy včetně zešíkmení pro usazení kádí v horní dochované části bloků. Otázkou je blok VI, který byl patrně až dodatečně vložen a obezděn cihelnou vyzdívkou s.j. 917, případně se může jednat o opravu bloku VI. Na dně všech mladších bloků (III-VI) se nacházela vrstva popele, která tam zůstala po posledním barvení v barvírně.

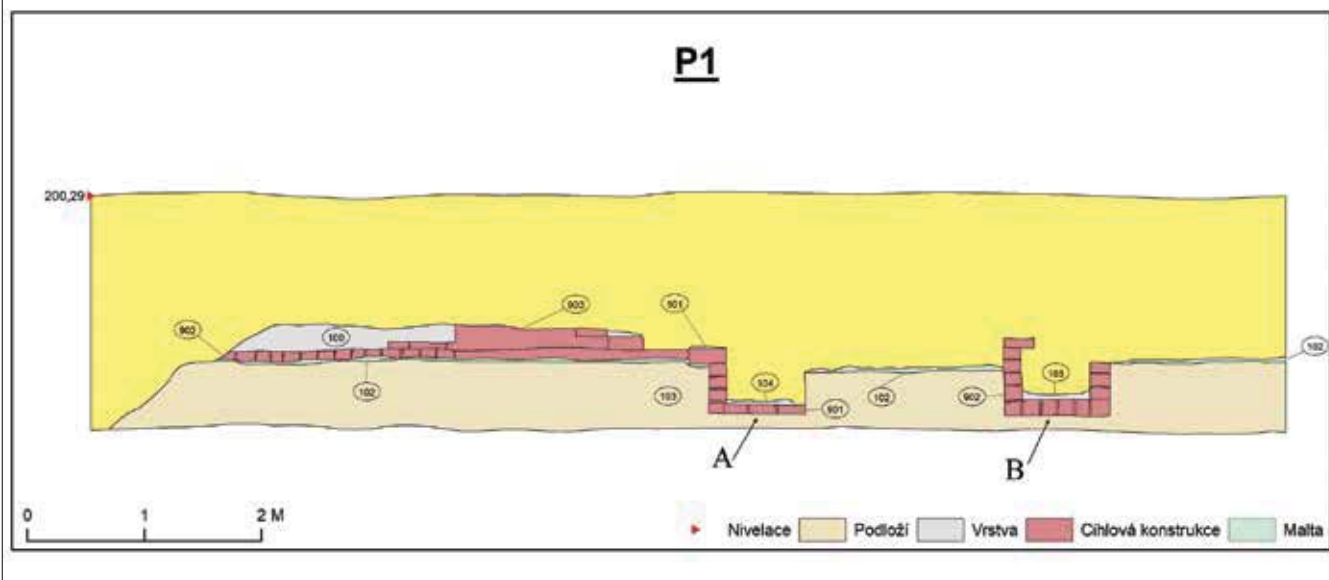
Mezi budovami se na východní části jižního profilu P2 (obr. 5) nacházely patrně podlahové, či komunikační vrstvy s.j. 109-114. Z nálezové situace nelze rozhodnout, zda budovy byly spojené, nicméně z mapového podkladu se zdá, že spíše ne. Pravděpodobně se nacházíme v místě dvora mezi budovami (obr. 4).

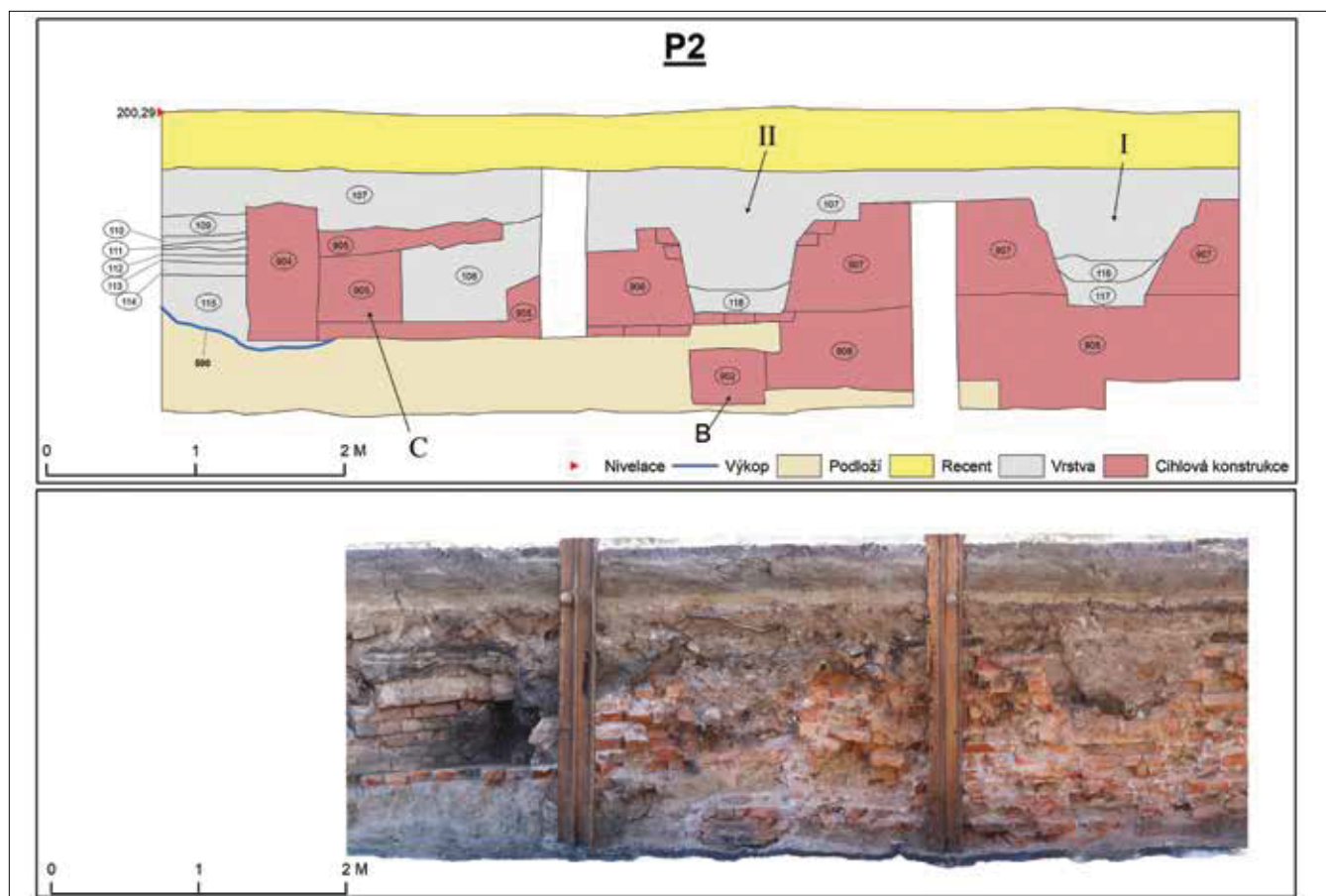
Kanálek A

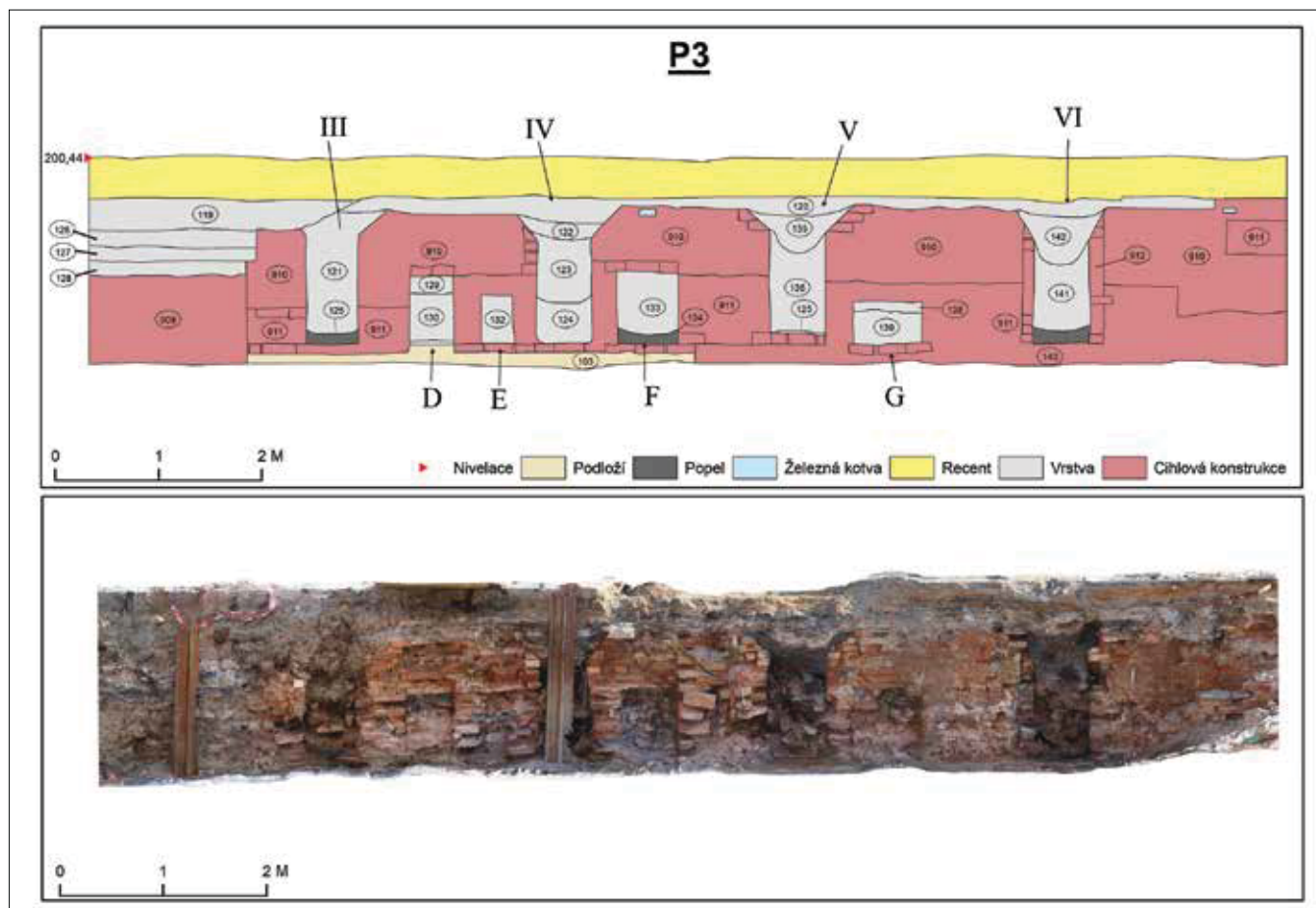
Kanálek B

Obr. 5: Jižní profil P2 na západě výkopu pro parovod (foto Archaia Brno z.ú.)

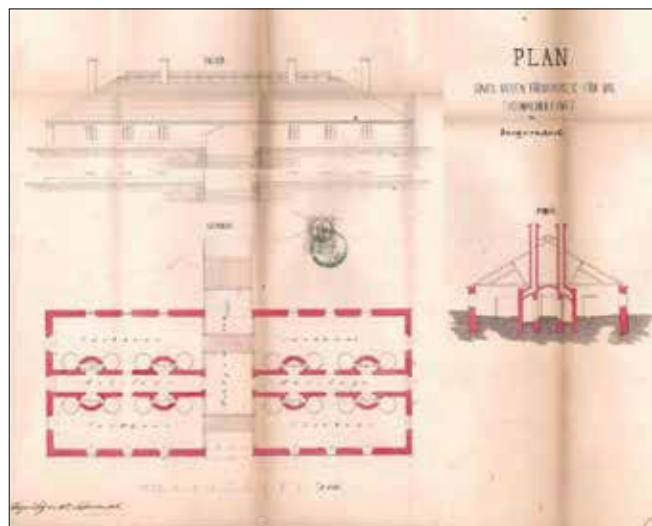
Obr. 6: Severní profil P1 na západě výkopu pro parovod (foto Archaia Brno z.ú.)

Obr. 7: Severní profil P3 na východě výkopu pro parovod (foto Archaia Brno z.ú.)

Obr. 8: Podlaha chodby barvírny s.j. 913 (foto Archaia Brno z.ú.)

Obr. 9: Krnov soukenická spol. uloženo v SOkA Bruntál OU Krnov kt770 1 plán barevny 1856

Obr. 10: Stav po ukončení akce, pohled od západu (foto Archaia Brno z.ú.)

Obr. 11: Příklad prezentace industriální památky v Oberhausenu huť St. Antony v Německu, Severním Porýní – Vestfálsku
(foto M. Zezula, NPU Ostrava)

VYHODNOCENÍ NÁLEZOVÉ SITUACE

Celkově se v rámci nevelkého výkopu nového horkovodu podařilo zachytit prakticky hned pod současným povrchem unikátní situaci se dvěma budovami (provozy) Springerovy barvírny a minimálně dvěma fázemi provozu. Západní budovu s dochovaným schodištěm a podlahou sloužící patrně k obsluze topeniště kanálků (A, B) a dochovanými bloky (I, II) pro barvířské kádě. Východní budovu se dvěma fázemi vývoje, starší fázi s kanálky D, E, F, G, a mladší fázi s vyzdřenými cihelnými bloky (III–VI) v horní části se sesekanými cihlami pro usazení barvířských kádí. K těmto blokům přiléhala chodba pro obsluhu topeniště bloků.

Celkovou podobu barvírny a vnitřní dispozici můžeme pouze odhadovat z historických mapových podkladů (obr. 4), plánu a vyobrazení podobných lokalit. Příkladem může být například plán barvírny v Krnově (Kolář – Zezula – Brhelová, 2016, obr. 6) (obr. 9). Orientačně lze předpokládat samostatnou budovu pro pomalé barvení (kypové) či jiný provoz a druhou budovu pro klasické barvení s centrální obslužnou chodbou, kterou patrně obklopovaly bloky pro barvířské kádě, zachycené minimálně na severní straně výkopu.

ZÁVĚR A VÝHLED DO BUDOUCA

Celá situace byla po provedení záchranného archeologického výzkumu a zhotovení nového horkovodu zasypana a prostor byl uveden do původního stavu (obr. 10). Springerova barvírna je dnes již třetí archeologicky odkrytou industriální památkou tohoto typu v rámci Brna za poslední tři roky a jako jediná byla pouze částečně poškozena. Obdobné situace v Brně na ulici Křenová a v areálu bývalé Vlněny (mezi ulicemi Dornych, Mlýnská a Přízova) byly po provedení záchranného archeologického výzkumu odstraněny a zastavěny novou výstavbou. Nejdůležitější je, že celá situace zůstala zakonzervována pouhých 40 cm (!) pod současným povrchem a do budoucna čeká na další odkryv, který by nám rozšířil poznání o podobě Springerovy barvírny a o barvárnách v 19. století v Brně obecně.

Úkolem do budoucna je především práce s archivními prameny (historická stavební dokumentace, mapy, spisy aj.), jejich aktivní vyhledání a interpretace. Tyto prameny nám mohou pomoci s pochopením vnitřního uspořádání barvírny. Nejvíce informací by nám samozřejmě poskytl samotný terénní odkryv. Zde je otázkou, jak se k celému prostoru postaví jeho vlastník, kterým je v tomto případě město Brno. Vzhledem k rychlosti, jakou začaly v poslední době industriální areály v Brně mizet, by s ohledem na industriální minulost a identitu města Brna mělo být veřejným zájmem zachování tak unikátní lokality. V tomto případě se přímo nabízí možnost prezentace odkryté industriální památky přímo v terénu tak, jak je například v německém Oberhausenu prezentován pozůstatek části provozu hutě St. Antony (obr. 11).

Springerova barvírna se nachází v tzv. ochranném pásmu pro historické jádro města Brna (to samotné je městskou památkovou rezervací), to však tomuto nemovitému archeologickému nálezu žádnou speciální ochranu nezaručuje. I když na základě archeologických výzkumů již víme, že se nejedná o jedinou industriální barvírnu v Brně, je v této chvíli jediným stále zachovaným a archeologicky alespoň částečně prozkoumaným barvířenským provozem. Nutno dále poznamenat, že momentálně nejsou v Brně zpřístupněny žádné industriální památky podobného rázu. Proto se nám jeví jako vhodné barvírnu na místě zachovat a umožnit tak její další odborné zkoumání a posléze také prezentaci veřejnosti. Jak nám ukázali exkurze pořádané na záchranné výzkumy industriálních památek, zájem o tuto etapu brněnské historie ve společnosti nechybí.

Z hlediska památkové péče se nám zdá nejvhodnější navrhnout prohlášení Springerovy barvírny za kulturní památku dle ust. §3 odst. 1 zákona č. 20/1987 Sb. o státní památkové péči ve znění pozdějších předpisů. Podle uvedeného ustanovení ministerstvo kultury prohlašuje archeologický nález za kulturní památku na návrh Akademie věd České republiky. Krom toho si vyžádá vyjádření krajského a obecního úřadu (v tomto případě Magistrátu města Brna). Za účelem zachování Springerovy barvírny do budoucna by proto bylo v tuto chvíli potřebné iniciovat dialog mezi zmíněnými třemi stranami. Po jejich vzájemné dohodě by snad bylo možné z této industriální památky učinit památku kulturní. Že k tomu může reálně dojít, ukazuje příklad rotundy na Vídeňské ulici v Brně z 11. století, která byla za kulturní památku prohlášena v roce 2014. Uvidíme, co tedy budoucnost pro lokalitu přinese a zda se podaří realizovat zakomponování této industriální památky do celkové identity města Brna.

LITERATURA

Antal, R. – Bučo, M. – Zbránek, H. 2019: Predbežná správa o náleze farbiarne na Křenovej ulici v Brne. AT30, v tisku.

Antal, R. – Zbránek, H. 2019: Rekonstrukce SCZT pára X HV- propoj horkovodu Vlněna s parohorkovodem na ul. Čechyňská. Nepublikovaná náleзовá zpráva ze ZAV č. A016/2019 uložena v archivu Archaia Brno z.ú.

Kolář, F. – Zezula, M. – Brhelová, J. 2016: Krnov – fáze I. Nepublikovaná náleзовá zpráva ze ZAV č. 80/2014 uložena v archivu NPÚ Ostrava.

Kuča, K. 2000: Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic. Praha – Brno.

Ryšková, M. – Mertová, P. 2014: Kulturní dědictví brněnského vlnářského průmyslu. NPÚ Ostrava.

Smutný, B. 2012: Brněnští podnikatelé a jejich podniky 1764–1948. Brno.

Vyskočil, A. 2014: Brno III. díl. Průmyslové město. Praha – Litomyšl.

Zákon č. 20/1987 Sb. o státní památkové péči, v znění pozdějších předpisů